

Een bokaal van bergkristal

In de Schatkamer van het Rijksmuseum staat een slanke bokaal van bergkristal¹ (afb. 1).

Het pronkstuk valt vooral op door de ovale bolronde stukken bergkristal – zgn. cabochons – die op het matte gedeelte van het vat zijn aangebracht. De wat zware voet is deels van bergkristal, deels van goud met veelkleurig émail champlevé. In het gouden fond zijn heel fijne figuurtjes in stippeltechniek aangebracht: libellen, slakjes, guirlandes en voluten. De deksel is verloren gegaan. Deze was, zoals wij uit bewaard gebleven voorbeelden mogen concluderen, waarschijnlijk halfrond in doorsnee en voorzien van een knop en een gouden montuur. Op het gladde gedeelte van de kelk zijn twee episoden uit de geschiedenis van Diana en Actaeon gegraveerd. De wijze van voorstellen is weinig in overeenstemming met de arcadische omgeving, waarin dat mythologische gebeuren zich zou hebben afgespeeld. De badende Diana staat met haar nymfen in een soort fontein en werpt een handje water naar Actaeon, die haar van achter een boom bespiedt. Deze geeft overigens, door zijn ongeïnteresseerde houding, weinig blijk van opwinding.

Op de tweede voorstelling (afb. 9) vlucht de reeds in een hert veranderde Actaeon, omstuwde door zijn springende jachthonden. Hoe hij tenslotte

door zijn eigen honden wordt verscheurd als straf voor zijn indiscretie, laat de graveur ons niet zien.

In plaats daarvan toont hij ons een satyrvrouwetje, dat een tak ombuigt en als sluitstuk een feestelijk met bloemen getooide gevleugelde slak (afb. 11).

De graveur blijkt zijn voorbeelden voor enkele van zijn figuren en ornamenten ontleend te hebben aan een reeks kleine prenten van de Franse graveur Etienne Delaune (1518–1583)², die vermoedelijk ook edelsmid is geweest³. In verband met de mogelijke herkomst van de bokaal is het van belang te weten, dat er prenten van hem in of na 1576 in Augsburg – centrum van edelsmeedkunst – werden uitgegeven. Delaune zelf verbleef trouwens in 1572 te Straatsburg en in 1576 te Augsburg. Zoals vaker het geval is, heeft de graveur de prenten niet letterlijk nagevolgd, maar er een keuze uit gemaakt, die hij vervolgens op zijn eigen manier heeft geïnterpreteerd. Zo zijn de gelederen van de nymfen (afb. 2) gedund in vergelijking met die op de prent (afb. 4). De armen van de meest linkse nymf zijn daarentegen toegevoegd. Het bassin van de fontein is vereenvoudigd, misschien om complicaties bij het slijpen te vermijden. De kijkende Actaeon is ontleend aan de figuur van Mercurius (afb. 5), die toeziet hoe Pan zijn fluit bespeelt. Het aandachtig luisterende

Afb. 1. Bokaal van bergkristal met geëmailleerd gouden montuur. H. 22,4 cm, Diam. 8,5 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

hondje figureert zowel op de prent als op de bokaal. Een voorbeeld voor de wegvluchtende Actaeon ontbreekt in Delaunes prentreeks⁴; ook voor de opspringende honden, die op hun stand na alle identiek zijn, kon geen voorbeeld worden gevonden. De opvliegende vogel met slang in de bek (afb. 9), even links van de hollende Actaeon vindt men in de rechter onderhoek van de prent met 'Perspectiva' (afb. 10). Het hekkensluitstertje op afb. 11 is ontleend aan één van de twee satyr-vrouwjes onder op afb. 12 en de gevleugelde slak vindt zijn prototype op afb. 6 naast de cartouche met het woord 'Astronomie'. Op het kristal voegde de kunstenaar wat extra stervormige bloemetjes aan de vleugels toe; een groot exemplaar bloeit aan de rank, die het merkwaardige priemlijf van de slak op de bodem gedeeltelijk maskeert. De Praagse en Zuidduitse slijpers gebruikten graag dit soort stervormige bloemen. Het concept van de graveur van het kristal was oorspronkelijk anders. Heel dun kraste hij eerst de golvende bodem, iets hoger dan de tegenwoordige basis. De knoestige zuil van de fontein stond aanvankelijk iets meer naar links. De contouren daarvan waren toen merkwaardig gegolfd. Bovenop zaten twee engeltjes rug aan rug (afb. 14), die in de prent 'Dialectique' (afb. 7) de cartouche flankeren. Iets verderop, vóór de wegvluchtende Actaeon (afb. 9), tussen de voorpoten van de eerste hond is een heel fijn slakje te zien, dat bij voorbeeld ook op het tympanon boven 'Mercurius' kruipt (afb. 13). Links achter de hollende Actaeon rent – slechts heel moeilijk te zien – een mannetje met wijd uitgespreide armen, een fladerende rok aan en een helm op het hoofd, maar te vaag om te identificeren met een prent. Het komt wel meer voor, dat de graveur op het kristal een klein voorschetsje maakt – bij voorbeeld op een van de bergkristallen plaketten van Annibale Fontana aan het kistje van hertog Albrecht V van Beieren in de Schatkamer van de 'Residenz' te München⁵ – maar men ziet zelden, dat hij zijn oorspronkelijke opzet helemaal verandert en die dan niet verwijdert. Toch is het onderwerp wel hetzelfde geweest. Het hondje voor de voet van de hollende Actaeon stond eerst wat meer naar

Afb. 2. Detail afb. 1

Afb. 4. E. Delaune. Actaeon en Diana. Gravure. Albertina, Wenen.

Afb. 5. E. Delaune. Mercurius en Pan. Gravure. Albertina, Wenen.

rechts (afb. 9) en zo zijn er meer kleinigheden. Onder dit mythologische verhaal zitten drie cabochons, de vierde is verdwenen. Deze zijn bevestigd met smalle gouden bandjes, versierd met blauw émail in champlévé techniek. Grillige gouden ranken zijn in het blauwe veld uitgespaard. Hetzelfde motief keert terug bij de gouden ringen om de voet. Op de cabochons staan symbolen van de vier elementen: Water (vissen aan een snoer, afb. 8), Vuur (brandende lamp, afb. 1) en Lucht (een blaasbalg). Op de plaats van de verdwenen cabochon, waarop het element Aarde was afgebeeld, is een gladgeslepen iets concaaf ovaal te zien. In het ovaal zijn twee gaatjes geboord voor pinnetjes om het gouden montuur vast te houden; in het

midden is een kransje gegraveerd (afb. 11). Onder de drie overgebleven cabochons zitten ook kransjes, hetgeen van binnenuit te zien is. Eén ervan sluit om een rond gaatje met brokkelige rand, waardoor de binnenblaadjes van de krans verdwenen zijn. Waarschijnlijk had de graveur bij het maken van deze krans een ongelukje: misschien schoot de boor door het in het midden toch al dunne concave ovaal heen of probeerde hij een oneffenheid in het kristal weg te werken. Om deze schade nu te maskeren, monteerde hij er een cabochon op en zo deed hij ook bij de andere ovalen. De versiering van de cabochons lijkt mij ook aan Delaune ontleend: de vissen (afb. 8) zijn bij voorbeeld te zien onder op de prent met 'Mercurius' (afb. 13), de lamp (afb. 1) kan ontstaan zijn door samenvoeging van de lampen aan weerszijden van 'Perspectiva' (afb. 10). De ontleningen zijn welis-

◀ Afb. 3. Detail afb. 1.

CVM PRIVILEGIO REGIS · STEPHANVS · F · 6

CVM PRIVILEGIO REGIS · STEPHANVS · F · 7

8

Afb. 6. E. Delaune. 'Astronomie'. Gravure. Uffizi, Florence.

Afb. 7. E. Delaune. 'Dialectique'. Gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 8. Detail afb. 1.

Afb. 9. Detail afb. 1.

Afb. 10. E. Delaune. 'Perspectiva'. Gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

9

V.M. PRIVILEGIO. REGIS. STEPHAN V

10

waar niet letterlijk, maar zij ademen ontegenzeggelijk Delaunes geest.

Bleken de decoraties op de vaas zelf door prenten van Delaune geïnspireerd te zijn, de monturen van de voet – vooral de versiering van de nodus tussen vat en voetschijf – brengen het prentwerk van Corvinianus Saur⁶ in herinnering (afb. 15 t/m 18). Op één van diens prenten – het blad is 1594 gedateerd – (afb. 17) bevinden zich boven in een ovaal twee vogels op slingers, die aan de ene zijde door het oor van een in het midden geplaatste vruchtschaal getrokken zijn en aan de andere zijde zijn bevestigd aan de rand van het ovaal. Op de nodus is de slinger – behalve aan het oor van een vruchtschaal – aan een staafje met twee gestyleerde voluten opgehangen (afb. 18), een motief dat op de prent onder het centraalstaande vogelwezen is terug

te vinden, waar twee gevleugelde slakjes met geheven staart op rusten. De typische gekuifde koppen van de vogels met de even gestrekte vlerken zijn ontleend aan een andere prent van Saur (afb. 16). De merkwaardige doorstoken voluten met dikke knop van het onderste montuur aan de voet treft men vooral bij Delaune aan (vgl. afb. 10, aan weerszijden van 'Perspectiva' en afb. 15).

Zoëven werd al opgemerkt, dat de monturen van de cabochons verwantschap vertonen met die aan de voet. Ook kleine details op montuur en kristal zijn nauw verwant, zowel onderling als ten opzichte van de prenten: vgl. de grappige pendelques boven aan de vaas (afb. 9), met die bij de satyrvrouwjes op afb. 12, en bij de nodus tussen twee vogels (afb. 18). De veronderstelling ligt dan ook voor de hand, dat alle onderdelen van de vaas

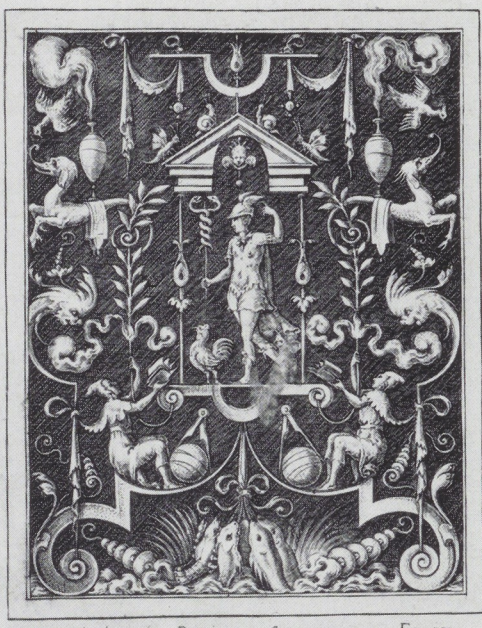

Afb. 11. Detail afb. 1.

CVM · PRIVILEGIO · REGIS · STEPHANVS · FECIT ·

Afb. 12. E. Delaune. Mars. Gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

CVM · PRIVILEGIO · REGIS · STEPHANVS · FECIT ·

Afb. 13. E. Delaune. Mercurius. Gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

in één atelier werden vervaardigd en dat ook het slijpwerk daar werd uitgevoerd. Dat is in Duitsland een vrij ongewone gang van zaken, want vaak bestelde een edelsmid elders losse onderdelen van bergkristal, die hij dan zelf in goud of ook wel verguld zilver monteerde⁷.

De vorm van de bokaal is typisch Zuidduits, hetgeen duidelijk blijkt uit een vergelijking met een in metaal uitgevoerde bokaal (afb. 19), die in 1571 werd vervaardigd door de Neurenberger Elias Lencker. Men lette special op de opbouw van de voet en de uitstekende koppen aan de onderzijde van de kelk, die de indruk van knoppen geven. In plaats van knoppen of bobbelen hadden dergelijke metalen bokalen ook wel platte ronde vlakken, waarop vaak een munt als versiering was gesoldeerd⁸. De vorm komt dan nog meer overeen met die van de bokaal van bergkristal, die immers in

eerste instantie zonder de cabochons werd ontworpen. De opbouw van de kelk is ook verwant aan die van een barnstenen bokaal in Stockholm (afb. 20), die in 1640 door Johann Kohn in Koningsbergen werd gemaakt. Deze beker is weliswaar later dan onze bokaal, maar in Duitsland bleef de vorm zeer lang behouden. Vooral in Neurenberg was dit type bijzonder geliefd; Hans Petzolt (1551-1633) voerde deze - van oorsprong gothische - bokaalvorm weer in⁹. Dat we de vorm ook in Koningsbergen aantreffen is niet verwonderlijk, daar reeds in het begin van de 16de eeuw Neurenbergse goudsmeden naar deze stad gehaald werden¹⁰.

Uit het bovenstaande is dus gebleken, dat de vormgeving van de bokaal Zuidduits is. De prenten, waaraan het bergkristal en de monturen hun versieringen ontleenden, kunnen behoren tot

Afb. 14. Detail afb. 1.

Afb. 15. Detail afb. 1.

Afb. 16-17. Corvinianus Saur. Twee ornamentprenten, 1594 (naar Jessen, Meister des Ornamentstichs, I, 119).

Afb. 18. Detail afb. 1.

Afb. 19. Bokaal van Elias Lencker, Neurenberg 1571. Schloss, Dessau (naar Lüer-Creutz afb. 285).

Afb. 20. Bokaal van barnsteen. Johann Kohn, Koningsbergen, ca. 1640. Kungl. Husgeräds-kammaren, Stockholm.

Afb. 21. Kannetje van bergkristal. Grünes Gewölbe, Dresden.

die, welke in de Zuidduitse steden München of Augsburg gedrukt werden.

Nu is de decoratie van het bergkristallen vat wat uitvoering betreft uniek te noemen. Verre verwantschap kon ik alleen vinden bij een bergkristallen kannetje in het 'Grünes Gewölbe' te Dresden (afb. 21), waarvan de herkomst onbekend is¹¹. De drie daarop gegraveerde liggende vrouwenfiguurtjes hebben in de losse haarkrullen en lange lichamen (afb. 22) wel iets gemeen met de nymfen van onze bokaal; de bosjes, die de tafereeltjes scheiden, zijn in dezelfde trant als de bomen van de bokaal (afb. 2 en 11). De decoratie van het Amsterdamse stuk is echter van een veel hogere kwaliteit.

De techniek van de monturen is al van even hoge kwaliteit als de bewerking van het kristal. Als plaats van herkomst zou München in aanmerking kunnen komen, omdat er daar aan het hof der Wittelsbachers bijzonder vakkundige edelsmeden werkzaam waren. Een werkplaats voor bergkristalslijpers was er omstreeks 1600 niet, hoewel hertog Albrecht V (1575-1592) wel heeft getracht er een te stichten onder leiding van één der gebroeders Saracchi uit Milaan¹². Met het werk uit dit atelier heeft de bokaal geen verwantschap. Over werk van andere slijpers in München is niets bekend. Buiten Zuidduitsland komt alleen de werkplaats aan het hof van Praag in aanmerking. Hierheen trokken veel Zuidduitse kunstenaars.

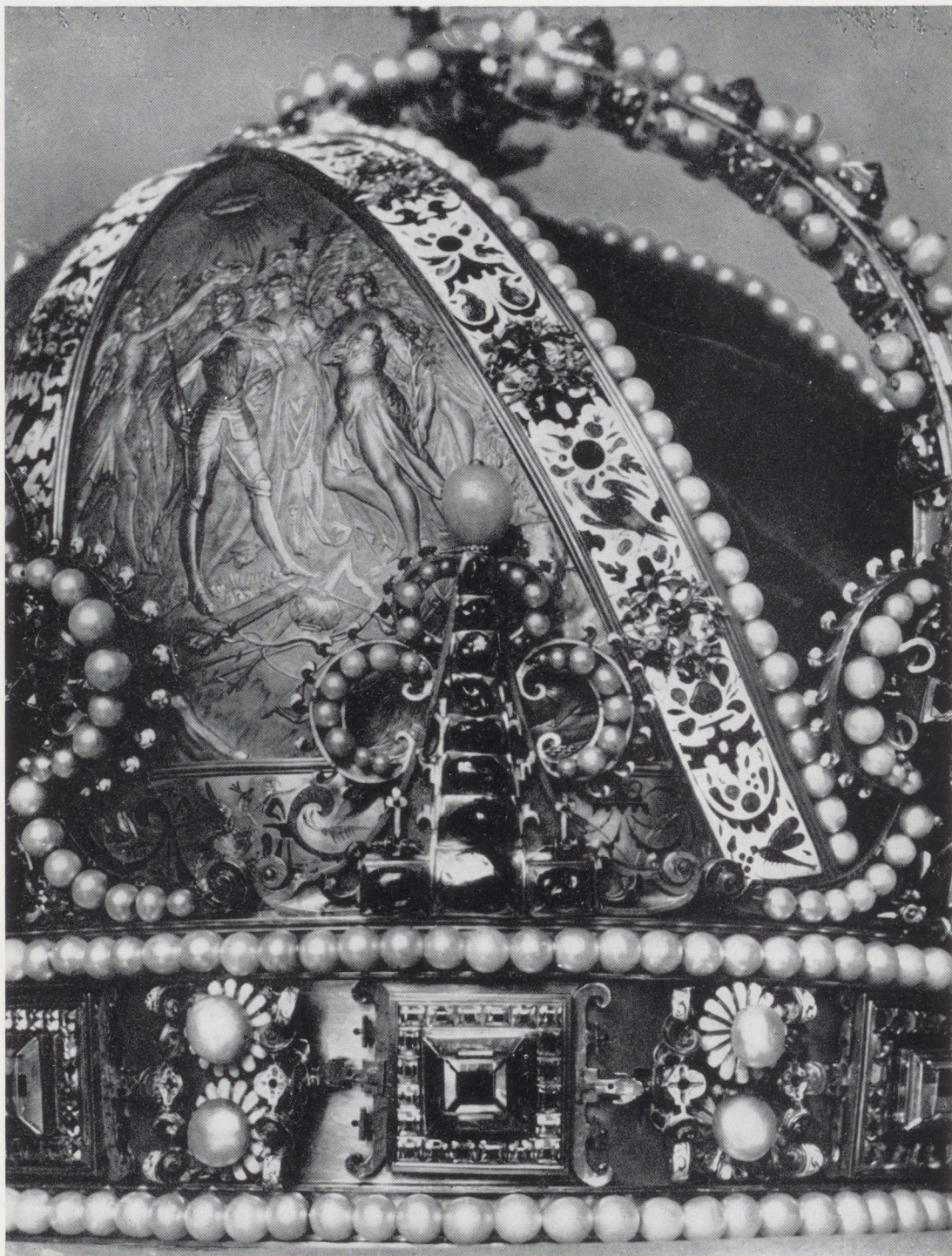

Afb. 22. Detail afb. 21.

Kaspar Lehmann, de enige Duitse graveur van niveau – oorspronkelijk afkomstig uit de omgeving van Dresden – was een van hen¹³, maar ook met zijn werk heeft de bokaal geen verwantschap, evenmin als met het werk, dat afkomstig is uit het atelier van de familie Miseroni, die keizer Rudolf II vanuit Milaan naar Praag liet overkomen¹⁴.

In de bewerking van de monturen meen ik evenwel toch een aanwijzing te vinden, dat de bokaal aan dit hof gemaakt zou kunnen zijn. Aan de kroon, die Rudolf door zijn hofatelier liet maken naar het ontwerp van Hans Vermeyen¹⁵, bevinden zich namelijk gouden banden met email versierd

(afb. 23). Hierop vindt men bij voorbeeld de twee op slingers gezeten vogels, die ook op de nodus van de bokaal voorkomen (afb. 18). Kris en Fillitz hebben een groep van monturen aan kameeën en aan een bezoarbeker met het emailwerk van deze kroon in verband gebracht¹⁶. Voor deze groep zijn onder andere het rijkelijk gebruik van wit en de fijn uitgewerkte insecten en vruchten kenmerkend. De monturen van de bokaal vertonen daarmee een opmerkelijke verwantschap. Het is in dit verband niet zonder belang te vermelden, dat deze stukken alle afkomstig zijn van het Praagse hof. Zij kwamen tijdens de regering van de opvolger van Rudolf II, zijn broer Matthias II, mee naar Wenen en

bevinden zich thans in het Kunsthistorisches Museum aldaar¹⁷.

De datering van de bokaal kan omstreeks 1600 gesteld worden; niet vóór 1594, in welk jaar de prent van Saur ontstond en niet ver na het midden van het tweede decennium van de 17de eeuw¹⁸, wanneer de emaildecoratie veranderingen ondergaat.

Noten

¹ Inv. no. R.B.K. 17130. Herk.: Ermitage te Leningrad; Dr. F. Mannheimer te Amsterdam.

² Mevrouw Th. M. Duyvené de Wit-Klinkhamer atendeerde mij op de gravures van deze kunstenaar.

³ A. P. F. Robert Dumesnil, *Le peintre-graveur français*, IX, Paris 1865, blz. 16.

⁴ Enige verwantschap vertoont de Actaeonfiguur in een houtsnede van Pierre Vase alias Pierre Eskirch bij Alciati (*H. Green, Andreae Alciati, Emblematum Flumen Abundans (a Photo-Lith Fac-Simile Reprint of the Lyons Editions by Bonhomme 1551)*, London 1871, afb. 60).

⁵ H. Thoma und H. Brunner, *Schatzkammer der Residenz München*, Katalog, München 1964, no. 321.

⁶ Tussen 1593 en 1597 werkzaam te Augsburg, Neurenberg of München; in 1606 werd hij in het gilde van Kopenhagen opgenomen.

⁷ A. Legner, *Schweizer Bergkristall und die Kristallschleiferei von Freiburg im Breisgau*, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 19 (1959), blz. 239.

⁸ H. Lüer und M. Creutz, *Geschichte der Metallkunst*, Stuttgart 1909, II, afb. 285 en 286.

⁹ W. Behncke, *Das Kunstgewerbe der Renaissance in Deutschland und den übrigen Ländern westlich der Alpen*, in G. Lehnert, *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, Berlin 1907, blz. 596 en 597; E. Böhm, *Hans Petzolt, ein deutscher Goldschmied*, München 1939, afb. XVII.

¹⁰ A. Rohde - U. Stöver, *Goldschmiedekunst in Königsmberg*, Stuttgart 1959 (*Bau- und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens* 2), blz. 12, afb. op blz. 20 en 99.

¹¹ J. L. Sponsel, *Kleinodien der Goldschmiedekunst*, Leipzig 1929 (*Das Grüne Gewölbe III*), blz. 212, afb. 23.

¹² H. Thoma und H. Brunner op. cit., blz. 143.

¹³ E. Meyer Heisig, *Ein Beitrag zur Frühgeschichte des deutschen Glasschnittes*, *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 1963, blz. 116.

¹⁴ E. Kris, *Meister und Meisterwerke der Steinschneidekunst*, Wien 1929, blz. 137.

¹⁵ A. Weixlgärtner, *Die Weltliche Schatzkammer in Wien*, *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, N.F. 2 (1928), blz. 279; H. Fillitz, *Studien zur Krone Kaiser Rudolfs II*, *Kunstmuseets Aarsskrift* 37 (1950), blz. 78.

¹⁶ F. Eichler und E. Kris, *Die Kameen im Kunsthistorischen Museum*, Wien 1927 (*Publikation aus den Kunsthistorischen Sammlungen in Wien II*), blz. 32, no. 218, 234 en 262. De kameeën worden hier niet zoals Fillitz vermeldt aan de kroon verbonden, maar aan de scepter, die keizer Matthias II liet vervaardigen door Matthias Osenbruck tussen 1612 en 1615, in aansluiting bij de kroon.

¹⁷ J. von Schlosser, *Die Schatzkammer des allerhöchsten Kaiserhauses in Wien*, Wien 1918, blz. 3.

¹⁸ Een gouden boekomslagje, dat zich in Schloss Rosenborg te Kopenhagen bevindt, toont enige verwantschap met het émailwerk aan de bokaal van het Rijksmuseum. Het is 1613 gedateerd en behoorde aan Augusta, hertogin van Sleeswijk-Holstein (H. C. Bering Lüsberg, *Christian den Fjerde og Guldsmidene*, Kopenhagen 1929, pl. X; E. Schlee, *Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung*, Flensburg 1965, blz. 420, afb. 89).

Afb. 23. Kroon van keizer Rudolf II (detail).
Kunsthistorisches Museum (Weltliche Schatzkammer),
Wenen.